

Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın *Tabsıratü'l-İnsan* Eserinin Ahlak Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi

Cengiz ÇUHADAR | ORCID: [0000-0003-3444-9108](https://orcid.org/0000-0003-3444-9108) | ROR ID: <https://ror.org/015scty35> | E-Posta: ccuhadar@kastamonu.edu.tr

Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi, Kastamonu, Türkiye

Menzile DOğAN | ORCID: [0009-0003-9424-7740](https://orcid.org/0009-0003-9424-7740) | E-Posta: bayirmenzile3@gmail.com

Bağımsız Araştırmacı, Kastamonu, Türkiye

z

İnsanlar yeryüzünde topluluk olarak yaşayan ve toplumdaki ilişkilerini ahlak kurallarına göre belirleyen varlık türüdür. Bunun için toplumlar tarih boyunca ahlaklı bireyler yetiştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu da bütün devirlerde, her topluma, millete ait bir ahlak sisteminin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Büyük bir coğrafyada hüküm sürmüş Osmanlı da çeşitli kültürlere sahip olmasına rağmen İslam dini ve Türk toplumunun örf ve âdeti ile kaynaşan bir ahlak anlayışı oluşturmuş toplumlardan biridir. Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yaşayan âlimler bu ahlak anlayışını geliştirmek ve sonraki nesle aktarmak için çalışmalar yapmıştır. Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa da 19. yüzyılda Osmanlının son döneminde yaşamış ahlak üzerine çalışmalar yapmış önemli bir devlet ve ilim adamıdır. Çalışmamızda, ncelikle Osmanlıda ahlak üzerine yapılan eserlerden ne çıkmış olanlardan kısaca bahsedilecektir. Daha sonra Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın hayatı ve kitapları hakkında kısaca bilgi verilecektir. Son kısımda da Said Paşa'nın yazdığı *Tabsıratü'l-İnsan* kitabı bağlamında ahlak anlayışı ortaya konulacaktır. İncelemelerimiz Said Paşa'nın ahlak konusunu mantık ve duygusal bir bakış açısıyla ele aldığını göstermektedir. Eserinde kişiselleştirmeler yapan düşünür, ahlaklı bir insan olmak için hayatı boyunca hangi mücadeleleri vermesi gerektiğini fabl tarzında bir anlatımla aktarmaya çalışmaktadır. İnsanın doğumundan ölümüne kadar karşılaşabileceği ruhsal çatışmayı kişiselleştirerek düşüncelerini anlattığı eserini bir roman haline getirmiştir. Said Paşa, ahlak anlayışını açıklarken insanın yaptığı nefis terbiyesi mücadelesinde karşısına çıkan ilk kavramın pek hoşlanmasa da ciddi biçimde etkilendiği şehvet duygusu olduğunu belirlemekte ve daha sonra cehalet, hırs, yalan vs. olumsuz duygular ile açıklamalarına devam

etmektedir. Said Paşa'nın düşüncesinde akıl ise hem nefis hem de şehveti ve diğer olumsuz duyguları terbiye altına almaya çalışan güç olarak ele alınmaktadır.

Kitapta ana karakter olan akıl, her davranışta dinin koyduğu kurallardan dışarı çıkma-
dan insanın akl-ı selim olarak eylemlerde bulunması gerektiğini bizlere öğütlemektedir. Ah-
lak terbiyecisi olan akıl karakteri, insan istenilen kemale erene kadar yanında ona rehberlik
eden aile büyüğü ve hoca konumundadır. İnsana yanlış olanı anlatarak doğru yolu göster-
mekte, doğru yola sevk etmeye çalışmaktadır. İnsan zaman zaman isyan etmekte ve zaman
zaman akıldan uzaklaşmaktadır. Ancak daha sonra başına gelen olumsuzluklardan vazgeçip
af dilemek için akla koşmaktadır. Akıl da hatasını anlayıp af dileyen insanın düzelebilmesi için
nasihat edip, doğru yolu göstererek yanlışlarını düzeltmesine ve doğruyu bulmasına yardım
etmektedir. Bu çalışmada Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın ahlak kavramını nasıl ele aldığı
ve temellendirdiği, insanlara nasıl aktarmaya çalıştığı anlatılarak, Ahlak Felsefesi alanına bir
katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimler

Felsefe Tarihi, Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa, Ahlak, 19. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesi,
Ahlak Felsefesi.

Atıf Bilgisi

Çuhadar, Cengiz. Doğan, Menzile. “Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa’nın Tabsıratü’l-İnsan Eserinin Ahlak Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi”. Dini Araştırmalar 68 (Haziran 2025), 291-327.

<https://doi.org/10.15745/da.1655816>

Geliş Tarihi	13.03.2025
Kabul Tarihi	25.05.2025
Yayın Tarihi	28.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu makale Menzile Bayır Doğan tarafından Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Cengiz Çuhadar danışmanlığında 2023 yılında tamamlanan “Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın Tabsıratü'l-İnsan Eserinin Sadeleştirilmesi ve Ahlak Görüşü” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastirmalar98@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Cengiz Çuhadar %55 - Menzile Doğan %45
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Evaluation of Diyarbakırlı Mehmet Said Pasha's Work *Tabsiratu'l-Insan* in The Context of Moral Philosophy

Cengiz ÇUHADAR | ORCID: [0000-0003-3444-9108](https://orcid.org/0000-0003-3444-9108) | ROR ID: <https://ror.org/015scty35> | E-Posta: ccuhadar@kastamonu.edu.tr

Kastamonu University, Faculty of Divinity, History of Philosophy, Kastamonu, Türkiye

Menzile DOĞAN | ORCID: [0009-0003-9424-7740](https://orcid.org/0009-0003-9424-7740) | E-Posta: bayirmenzile3@gmail.com

Independent Researcher, Kastamonu, Türkiye

Abstract

Mankind is unique in organizing its social life according to moral principles. Throughout history, societies have endeavored to cultivate moral individuals, leading to the development of distinct ethical systems. The Ottoman Empire, a vast and diverse polity, integrated Islamic teachings with Turkish customs to shape its moral understanding. Ottoman scholars played a crucial role in shaping and transmitting these moral values. One such figure is Diyarbakırlı Mehmet Said Pasha, a 19th-century statesman and scholar who explored morality in his work *Tabsiratu'l-Insan*. This study first briefly discusses the prominent works on morality within the Ottoman Empire. It then introduces the life and writings of Mehmet Said Pasha from Diyarbakır. The study, finally reveals Said Pasha's understanding of morality as articulated in *Tabsiratu'l-Insan*. In this work, Said Pasha examines the concept of morality both logically and emotionally, aligning it with the ordinary flow of life. The thinker employs personifications in a fable-like style to convey the struggles necessary to become a moral individual and the journey one undertakes throughout life. Said Pasha identifies lustful thoughts as the primary challenge in the discipline of the soul. When confronted with feelings of lust, the soul is profoundly affected, despite its inherent aversion. This encounter gives rise to negative emotions such as ignorance, greed, and falsehood, with intellect depicted as the force that seeks to discipline both the nafs and other negative inclinations. The character of reason in the book advises adherence to common sense and the rules established by religion. Reason functions as a teacher or elder, guiding individuals until they mature. It illustrates

the right path by elucidating what is wrong and endeavors to guide us accordingly. At times, individuals may rebel against reason and stray from intellectual guidance. However, when faced with negative consequences, they return to the intellect, seeking forgiveness and assistance. The intellect forgives and urges them to correct their mistakes and realign with the right path. The goal of this study is to enhance understanding of morality through the lens of Diyarbakırlı Mehmet Said Pasha's philosophical insights.

Keywords

History of Philosophy, Diyarbakirli Mehmet Said Pasha, Ethics, 19th Century-Ottoman Thought, Moral Philosophy.

Citation

Çuhadar, Cengiz. Doğan, Menzile. "Evaluation of Diyarbakırlı Mehmet Said Pasha's Work Tabsiratü'l-İnsan in The Con-text of Moral Philosophy". Religious Studies 68 (June 2025), 291-327.

<https://doi.org/10.15745/da.1655816>

Date of Submission	13.03.2025
Date of Acceptance	25.05.2025
Date of Publication	28.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This article was prepared by Menzile Bayır Doğan based on her master's thesis titled "The Simplification and Examination of The Tabsiratü'l-Human Work of Diyarbakırlı Mehmet Said Pasha And Moral View" completed in 2023 under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Cengiz Çuhadar at the Institute of Social Sciences of Kastamonu University.
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastimalar98@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions:	Cengiz Çuhadar %55 - Menzile Doğan %45
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tarih boyunca her toplumun erdemli bireyler yetiştirmek için hedefleri olmuştur. Her toplum bu doğrultuda kendine ait ahlak sistemi geliştirmiş ve belli bir ahlak anlayışına sahip olmuştur. Çeşitli kültürlere sahip toplum olan Osmanlı da İslam dini ve Türk milletinin örf ve âdeti ile kaynaşan bir ahlak anlayışı oluşturmuştur. Bu oluşan ahlak anlayışı gerek eğitim kurumları gerekse yazdıkları kitaplarla âlimler tarafından topluma aktarılmaya çalışılmıştır. Bu süreçlere kısaca gözatacak olursak Osmanlının eğitim kurumu olan medreselerinde ahlakın son dönemlere kadar dini eğitimle birlikte verildiği görülmektedir.¹ Bu dönemin medrese ders programları incelendiğinde din ilimlerinin önemli bir ağırlığa sahip olduğu ve medreselerin dine dayalı bir ahlak eğitimi verdiği açıktır. Tanzimatla birlikte çocuklara okuma yazma öğretmekle birlikte dini ve ahlaki eğitimi daha düzenli verebilmek için Sıbyan mektepleri (mahalle mektepleri) modernleşip yeniden düzenlenmeye çalışılmış diğer yanda da ilköğretim kurumları açılmaya başlamıştır.²

Bu değişimle birlikte ahlaklı bireyler yetiştirmek için ahlakın ayrı bir ders olması kabul edilerek, okutulmasını sağlamak için Nizamnâmeler hazırlanmış ve ahlak derslerinin nasıl verilmesi gerektiğine yer verilmiştir. Bu Nizamnâmelere 1847’de “Eftalin Talim ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım Geldiğine Dair Sıbyan Mekatib-i Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat”³ layihası ile 1869’de çıkan “Maarifi Umumiye Nizamnâmesi” örnek olarak gösterilebilir.⁴

Klasik Osmanlı döneminde ahlak üzerine yapılan çalışmalarda âlimlerin yazdıkları

¹ Geniş bilgi için bkz. Hüsamettin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2006), 139-147.

² Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 8,12.

³ Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *Ankara Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (Haziran 1994), 25.

⁴ Muhammed Ali Yazıbaşı, “Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (Aralık 2014), 767.

eserlerde İbn Miskeveyh, İbn Sina, Gazali, Nasiru'd-din Tûsi, gibi isimlerin izleri görülmektedir. Bu dönemde öne çıkan İslam ahlakçılarının kitaplarında iffet, hikmet, şecaat ve adalet gibi faziletlerin kişilerde bulunması gerektiği ifade edilirken, korkaklık ve zulüm, cahillik, hırs, tamah gibi özellikler kötü huy olarak görülmüş ve eserlerde bahsedilen davranışlar ayet ve sünnet ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.⁵

15. yüzyıldan sonra Osmanlıda ahlak, ameli ilimler alt başlığı altında ele alınırken Antik Yunan filozoflarından etkilenen bazı âlimler de onların fikirlerini İslam'a uygun hale getirerek eserler yazmışlardır. Buna örnek Kınalızâde Ali Efendi ve ahlak anlayışını ortaya koyduğu *Ahlak-ı 'Ala'i* adlı eseri gösterilebilir. Kınalızâde, kitabını yazarken, Aristoteles gibi Yunan Filozoflarının düşünceleri ile birlikte Nasiru'd-din Tûsi, Celâlüddin Devvânî, Hüseyin Vâiz, İmam-ı Gazâlî gibi İslâm filozoflarının düşüncelerinden yararlandıkları⁶ ve âdetâ Yunan ve İslâm Dönemlerine ait amelî hikmetin mükemmel bir terkipini yaptıkları görülmektedir.⁷

Cumhuriyet döneminde 1924'de İlk Mektep Müfredat Program değişikliğiyle Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye, Tarih, Coğrafya gibi dersler vatandaşlık eğitimi içinde belirlenmiş⁸ ahlak dersleri 1933'e kadar *Malumat-ı Vataniye* kitapları ile okutulmuş, 1943'ten itibaren ahlak öğretiminin nasıl okutulması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır. Talim ve Terbiye Kurulu'nun kararıyla orta öğretimde ahlak derslerinin zorunlu ders olarak birer saat okutulmasına 1974-1975 öğretim yılından itibaren karar verilmiştir. Ahlak dersinin Din ve Ahlak Bilgisi ismi altında birleştirilmesine kadar ahlak, diğer derslerden ayrı, zorunlu bir ders olarak ilkokul 4. sınıftan lise 10. sınıfa kadar okutulmuştur.⁹

Osmanlıda ilk dönemlerinden itibaren ahlakın müstakil ders olarak okutulmayarak

⁵ Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi", 765-766.

⁶ Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâ'i*, Haz. Hüseyin Algül (Tercüman 1001 temel Eser), 18.

⁷ Remzi Demir, "Osmanlı Döneminde Bilim-Felsefe Birikimine Genel Bir Bakış", *Dört Öge Dergisi* 16 (Aralık 2019), 4-5.

⁸ Muhammet Demirkaya, *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 2.

⁹ Ağırakça, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi*, 478-479.

son dönemlerinde ayrı bir ders olarak verilmesi ahlak üzerine çalışmaların yapılmadığı anlamına gelmemelidir. Aksine oldukça çok eser yazılmış ancak bu kitapların Cumhuriyetle birlikte Latin alfabesine geçilmesiyle günümüze aktarılması konusunda yeterli çalışma yapılmamıştır. Bu kısımda hem Osmanlı Dönemi ahlak çalışmalarından bazı örnekler vererek bu çalışmaların yapıldığını göstermek hem de dönemin ahlak düşüncesi hakkında kısa bilgi vermek amacıyla 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yazılan öne çıkmış ahlak kitabı olarak değerlendirilen eserlerden bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu süreç içinde yazılmış belli başlı ahlak kitaplarından bazıları şunlardır:

1- *Garibnâme* veya *Maarifnâme*, Âşık Paşa'nın (1272-1333) farklı tasavvufî kitaplardan aldığı, ayet ve hadislerle destekleyerek açıkladığı tasavvufî ve ahlaki öğütlerini içeren eser, 1329'da yazılmış on iki bin beyitlik ahlaki, felsefi, psikolojik, tasavvufî konulardan oluşmaktadır.¹⁰

2- *Ahlak-ı Cemali*, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ahlak alanında Şeyh Cemaleddin Mehmet Aksarayî (1313-1389) tarafından yazılmış bir eserdir. Üç bölümden oluşan eserde birinci kısımda insanın kendine karşı görevleri, ikinci kısımda insanın aileye karşı olan sorumlulukları, üçüncü kısımda ise diğer insanlara karşı vazifeleri anlatılmaktadır.¹¹

3- *Bahru'l-Hikem*, İbn Melekzâde Mehmet Efendi'nin (ö. 1446-47) bir büyük cilt Türkçe olarak yazdığı eser üç konu ve yüz bölümden oluşan ahlakla ilgili konular yer almaktadır.¹²

4- *Ahlak-ı Ala'î*, Kınalızâde Ali Efendi'nin (1510-1582) 1867'de Mısırda basılmış eseri Türkçe yazılmış üç kitaptan meydana gelmektedir. Osmanlı Dönemi'nde ahlak eğitimi konusunda en çok kaynaklık eden kitap olarak kabul edilmektedir. Üç ana kısımdan oluşan kitabın birinci bölümde ahlak ilmi; fazilet ve reziletlerin (iyi ve kötü huyların) kaynaklarıyla kötü huylardan kurtulmanın çareleri, ikinci bölümde tedi'bul-menzil aile ahlakı; ev idaresi, terbiye

¹⁰ Günay Kut, "Âşık Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/2.

¹¹ Mehmet Kasım Özgen, "Bursalı Mehmet Tahir'in Ahlak Kitaplarımız Adlı Eseri", *Bilimnâme* XVIII (2010), 253.

¹² Özgen, "Bursalı Mehmet Tahir'in Ahlak Kitaplarımız Adlı Eseri", 253.

eğitim meseleleri, üçüncü bölümde siyaset-i medine; devlet idaresi işlenmiştir.¹³

5- *Nasihatnâme* (Ahlak-nâme), Sinan Paşa'nın (1440-1486) eseri bir önsözle birlikte tıpkıbasımı İsmail Hikmet Ertaylan tarafından İstanbul'da 1961'de *Maarifnâme* adıyla basılmıştır. İslam ahlakının ilkelerini öğretmeyi hedefleyen eser düz yazı olarak yazılmış nasihat ve hikmetlerden oluşmaktadır.¹⁴

6- *Et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-Sireti'l-Ahmediyye*, Birgivi Mehmet Efendi'nin (1523-1573) Arapça yazılmış eseri üç ana bölüm, her bölümde üç fasla ayrılmıştır. Amacı Hz. Peygamber'in sünnetini yaşatmak ve Müslümanların inanç ve ibadet hayatına giren bid'atları insanlara anlatarak bid'atlardan uzaklaştırmak için yazılan eser 16. yüzyıl Osmanlı da insanların yaşadığı ahlaki ve dinî olumsuzluklardan bahsetmektedir.¹⁵ Burada bahsedemediğimiz başka birçok benzer eser bulunmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan son dönemde yetişmiş ve ahlak üzerine eser yazmış düşünürlerden biri de birçok şair ve devlet adamı yetiştiren köklü bir aileye mensup olan Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'dır.

1. Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Mehmet Said olan yazarımız 1832 yılında Diyarbakır'da doğmuş; şair, yazar ve hattat Süleyman Nazif Efendi'nin oğlu, Süleyman Nazif ile Faik Âli Ozansoy'un babasıdır.¹⁶ Henüz çok küçükken babasını kaybetmiş ve zorluklar içinde eğitimini tamamlamak zorunda kalmış Said Paşa, 1849'da Diyarbakır Tahrirat Kalemünde memurluğa başlamıştır. Ardından birçok devlet görevinde bulunan Said Paşa 1872'de "mülkiye paşalığı" unvanı olan mîrimîranlık rütbesiyle Ma'mûretülazîz, iki yıl sonra Maraş mutasarrıflığına getirilmiştir. Ayrıca Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıklarında bulunduktan sonra 1881'de emekliye ayrılarak sadece

¹³ Geniş bilgi için bkz. Çelebi, *Ahlak-ı Alâ'i*, 10.

¹⁴ Aylin Koç, "Sinan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/230.

¹⁵ Huriye Martı, "et-Tarikatü'l-Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/106-107.

¹⁶ Kenan Erdoğan, "Said Paşa'nın Divanına Göre 19. Yüzyıl Divan Şiirinde Görülen Değişimler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Aralık 2001), 83.

okuyup yazmakla meşgul olmuş, son olarak Mardin Mutasarrıflığına atanmış ve burada 1891'de vefat etmiştir.¹⁷

Said Paşa, vazifesinin dışında tarih ve edebiyat alanında yazılmış kitapları incelemiş; çeviri ve telif eserler yazarak geri kalan zamanını değerlendirmiştir. Öğrenmeye olan aşkı onu yeni ilimler tahsil etmeye yönlendirmiş ve bunu bilen Faik Reşad (1851-1914) bir ifadesinde onun “devrin İbn-i Sinâ'sı” olarak anılmayı hak ettiğini belirtmiştir.¹⁸ Eserlerinden bazıları şunlardır:

1-*Mir'at-ı Sıhhat*, Dr. Antonin Bassout'nun yazdığı sağlık alanını içeren eser Fransızca-dan Said Paşa ile birlikte Mehmet Zeki Efendi tarafından tercüme edilmiştir.¹⁹

2-*Nuhbetü'l-Emsal*, Ahmed El-Meydânî'nin meşhur eseri *Mecmau'l-Emsâl*'in muhtasar tercümesidir. Said Paşa, *Mecmau'l-Emsâl*'deki mesel, fıkra ve beyitlerin en güzel olanlarını seçmiş, özellikle ıstılahlardan kaçınarak tercüme etmiştir. 1873 yılında Diyârbekir Vilâyeti Matbaası'nda basılan 482 sayfa olan eserde öncelikle mesel, deyim veya vecîzenin Arapça metni verilip sonra tercüme edilerek gerek görülmesi hâlinde diğer kaynaklara müracaat edilip sonra da açıklayıcı ara cümleler ve ibârelerle okuyucunun bilgilendirdiği belirtilmektedir.²⁰

3-*Mir'atü'l-İber*, kitabın mukaddimesinde Tarih ile ona yardımcı bilimler hakkında bilgi verilmektedir. Kitabın birinci cildinde yaratılıştan başlayarak İslam'ın ortaya çıkışına kadarki olaylar ele alınır. Diğer konular ise peygamberler tarihi, coğrafi bilgiler, çağlara göre değişik

¹⁷ Mustafa Uğurlu Arslan vd., *Diyarbakırlı Divan Sahibi Şairler* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), 129-130., İdris Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin Yazdığı Nazireler”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* (Düsbed) 1/1 (Haziran 2009), 2.

¹⁸ Şerafettin Adsoy, “Said Paşa ve Hülâsa-i Mantık Adlı Eseri”, *E-şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7/2 (Kasım 2015), 354.

¹⁹ Saliha Aydoğan, *Sa'îd Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2007), 35.

²⁰ Ahmet Tanyıldız, “Sa'îd Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* (Düsbed) 8/15 (Nisan 2016), 86-88.

ülke ve kıtaların bilgilerinden oluşmaktadır. Toplamı 3186 sayfa olan kitap on cilt olarak yazılmış ancak ilk dokuz cildi basılmıştır.²¹

4-*Mizanü'l-Edeb*, eserin giriş bölümü 3 sayfalık bir “Dibace”, 137 sayfalık bir “Mukaddime” ve 1 sayfalık “Tetimme-i Mukaddime” olmak üzere toplam 141 sayfadan oluşmaktadır.²² Paşa eserinde Meânî ilmi, Beyan ilmi, Bedî ilmi gibi konuları ele almıştır.²³ Ayrıca kitapta divan şiirinin bazı kısımlarını eleştirmiş, aynı zamanda bu eleştirilerini ispat için Divan Edebiyatı'nın Fuzûlî, Nâbî, Nefî ve Nedîm gibi meşhur şairlerinden örnekler vermiştir. Çeşitli antolojilerde alınan, “Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni” mısrasıyla biten manzumesi meşhurdur.²⁴

5-*Hulasa-i Mantık*, Said Paşa'nın eseri medreselerde ve okullarda mantık ders kitabı olarak okutulabilecek bir özelliğe sahiptir. Kitabında mantığı kısa ama öz ve anlaşılır şekilde anlatmıştır.²⁵ Said Paşa'nın İbn Sinâ'dan gelen düşünceye sadık kalarak kitabın başlangıcında ilim, delalet ve lafız sonra da tasdik ve tasavvurat olarak iki ana bölüme ayırdığı konuları ele aldığı görülmektedir. Eser mantığın ana konularını ele alan yedi bölümden oluşmaktadır.²⁶

6-*Tabsiratü'l-İnsan*, bir roman olarak tasarlanmış ve 1872'de yayımlanmıştır. Akıl, nefis gibi konularla başlayan eser birçok iyi ve kötü huyları karşılıklı konuşma yöntemi kullanılarak anlatmaktadır.

2. Tabsiratü'l-İnsan Eserinin İçerik ve Yöntemi

Mehmet Said, *Tabsiratü'l-İnsan* eserinde birden fazla söz sanatı kullanarak ahlakla ilgili

²¹ Mehmet Said Paşa (Diyarbakırlı), *İnsana Tutulan Ayna Tabsiratü'l-İnsan*, Haz. Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 31-32.

²² Aydoğan, Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme- Metin-Dizin, 37.

²³ Hamza Ermiş, “Mîzânü'l-Edeb”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (Haziran 2006), 241.

²⁴ Kadioğlu, “Said Paşa”, Ek-2/445.

²⁵ Nazmiye Dindar, *Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 16.

²⁶ Adsoy, “Said Paşa ve Hülâsa-i Mantık Adlı Eseri”, 358.

görüşlerini hikâyeleştirerek aktarmaktadır. Yazarımız, kitabında nefis, akıl, vehim, cehl, şehvet gibi soyut kavramları birbirinden farklı karakterler olarak konuşturmakta ve onları daha kolay anlaşılabilir hale getirmeye çalışmaktadır. Soyut kavramların somutlaştırılarak daha anlaşılır hale getirilmesi yöntemine edebiyatta *somutlaştırma* denmektedir.²⁷ Örneğin kitapta 'yılan istihza adıyla bilinen ve öldürücü zehri olan ve panzehiri olmayan bir uğursuz' cümlesinde olduğu gibi 'istihza (alay etme)' yılan olarak isimlendirilmiş, soyut bir kavram olan istihza, yılanla benzetilerek somutlaştırma yapılmıştır.²⁸

İkinci olarak bir sözcüğü benzetme amacı olmadan, gerçek anlamı dışında başka bir sözcüğün yerine kullanma sanatına *mecaz-ı mürsel* denmektedir.²⁹ Yazarımız 'kibir ile kendini beğenmenin alçak olarak gördüğü nefsin, büyük göstererek başını büyük belalara uğrattığını'³⁰ söylediği cümlede nefis sözcüğünü insan karşılığı olarak kullanmıştır.

Üçüncü olarak sözün veya sözcüklerin hem mecaz hem de gerçek anlamını düşündürecek şekilde beraber kullanılması ise *kinayedir*.³¹ Said Paşa 'ömür ailesinden şebap isimli zat'³² cümlesindeki şebap sözcüğünü yaşılanınca gençliğin ölmesini anlatmak için mecaz ve gerçek anlamda kullanmaktadır.

Eserde en çok rastlanan diğer söz sanatları ise *teşhis* ve *intaktır*. Duygusu, hareketi, konuşması olmayan nesneleri, insan gibi hareket eder, duyar, konuşur olarak canlandırma ve anlatmaya yani insan dışındaki varlıklara ya da kavramlara insan kişiliği kazandırmaya *teşhis* (kişileştirme), insanın konuşma yetisinin başka varlıklara aktarılmasına ise *intak* (konuşturma) sanatı denmektedir.³³ Mesela "hüsn (güzel) isimli kızın hizmetkârı olduğunu ve

²⁷ "Türk Edebiyatı", erişim: 02.04.2023, <https://www.turkedebiyati.org/somutlama-nedir>.

²⁸ Mehmet Said Paşa (Diyarbakırlı), *Tabsiratü'l-İnsan* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1307), 35.

²⁹ "Edebiyat Bilgileri", erişim: 03.04.2023, <http://www.edebiyatbilgileri.com/9/soz-sanatlari>.

³⁰ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 31.

³¹ "Edebiyat Bilgileri", <http://www.edebiyatbilgileri.com/9/soz-sanatlari>.

³² Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 17.

³³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük* (Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Baskı, 2002), 1096.

hüsnden kendisine bir mektup getirdiğini söyler söylemez ...”³⁴ cümlesinde olduğu gibi yazarmız hem duyguları konuşturmakta hem de insanı oluşturan duyguları sanki tek başına bir insan gibi kişileştirmektedir.

3. Mehmet Said Paşa'nın Ahlak Anlayışı

3.1 Said Paşa'nın Tabsıratü'l-İnsan Adlı Eserinde Yer Alan Ahlakî Konu ve

Kavramlar: Said Paşa, Tabsıratü'l-İnsan kitabında insan üzerine düşünceler, ahlakın ne olduğu, ahlakın değişip değişmeyeceği, olumlu ve olumsuz olarak nitelendirilen ahlaki kavramlar ve ahlaklı bireyler olmak için nelerin yapılabileceğini, bunun için insanın yaşamında hangi yollardan geçmesi gerektiğini fabla benzer şekilde bir yaklaşımla edebi sanatları kullanarak okuyucuya aktarmaya çalışmaktadır. Bu nedenle insanlar bu kitabı okuduğu zaman kendi hayatından örnekler bularak, kötü davranışların ne kadar yanlış olduğunu; bedeni istek ve arzulardan hareketle zevk âlemine dalarak alkol bağımlısı olarak boş bir heves uğruna ömrünü tükettiğini görebilecek sonra da bundan nasıl kurtulabileceğinin formülünü bulabilecektir.

3.1.1 İnsan Üzerine Düşünceleri: Said Paşa'nın insana “sen bir beden ve ruhtan ibaretsin” ifadesiyle seslenerek insanların ruh ve bedenden oluştuğunu kabul ettiği görülmektedir. Ona göre insanın bu iki yönüne yönelik lezzetler bulunmaktadır. Bedenin lezzetleri hayvanlarla da ortak olan yeme, içme, uyuma gibi çabuk yok olan şeylerdir. Bedenî olan hazlar insanı hayvanlardan üstün hale getiremeyeceği gibi ruha ait olan ilimde hayvanlarda yoktur. İnsan, ruha lezzet veren şerefli ilimleri, öğrendikçe ve kendisine tesiri arttıkça ruh bunun zevkiyle başkalaşır, bedeni olan hazlardan kurtulmak için bu dünyaya geldiğini fark eder ve insan olmanın bilincine varmaktadır.³⁵ Buna göre insanın ruhu ancak ilim yani bilgi yoluyla bilinçlenip kendine gelebilmektedir. Bilginin erdemle eşdeğer görülme düşüncesi Sokrates'ten beri birçok filozofça da kabul edegelen bir düşünce olmaktadır.

³⁴ Said Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 60.

³⁵ Said Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 14-15.

Yazarımız, eserinde *nefs (insan)* isimli öğrenciyi ilim öğrenilen bir ortamda bulunurken yanında da adalet, edep gibi iyi olan arkadaşları ile birlikte betimlemektedir.³⁶ Bu *insanı* da yetim bir çocuğa benzeterek ‘bilgilerle kendini donatmış, manevi derecesi yüksek ‘Allah’ın Lütfu’ olarak tanımladığı bir hocaya ayrılmayacak şekilde bağlanmasını’ tavsiye etmektedir. İşaret edilen hoca ise ‘hikmeti bilen, fazilet sahibi, bilgili filozof olan arif’ olarak tanımlanan *akıldır*.³⁷ Burada insanî değerleri ancak aklını kullanarak elde edilebilen insana vurgu yapılmaktadır. Akıl, çocuk olarak görülen insana ilim yoluyla insanın vefatına kadar rehberlik edecek onu hayvandan ayıran yeti konumundadır.

Geçmişten günümüze insanın ruh ve bedenden oluştuğunu kabul eden birçok filozof gibi Said Paşa’da insanı, ruh ve bedenden oluşan varlık olarak kabul etmektedir. Ona göre geçici ve ölümlü beden ile canlı ve ölümsüz ruh birleştiği zaman insan meydana gelmektedir.³⁸

Said Paşa daha sonra insanın bedeninde “*kalp gözü*” adıyla bir gözü olduğunu ve görünen ve görünmeyen güzellik ve çirkinliği bununla göreceğini ifade etmektedir.³⁹ O, kalp gözünün değer ve haysiyet yönünden organ olan gözden çok daha kıymetli olduğunu belirterek ruhun büyüklüğünü anlatmak için Allah’ın şu ayetlerle “And olsun ki biz insanı kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattık”⁴⁰ ve “Sonra onu düzenli bir şekle sokup, içine kendi ruhundan üfledi”⁴¹ ayetini örnek göstermektedir.

3.1.2 Ahlakın Tanımı: Ahlak filozofları genel olarak insan davranışlarıyla ilgili açıklamalarda “nefste/ruhta köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışlar, düşünmeden zorlamaya ihtiyaç duymadan kolaylıkla meydana gelen heyet-i resiha” diye tarif ettikleri

³⁶ Said Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 59.

³⁷ Said Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 2.

³⁸ Said Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 14.

³⁹ Said Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 29-30.

⁴⁰ Kur’ân Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), el-Hicr 15/26.

⁴¹ Kur’ân Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), el-Secde 32/9.

ahlak anlayışını benimsedikleri görülmektedir.⁴² Düşünürümüz de bu geleneği bozmayarak benzer şekilde ruh ile insanı aynı şey görüp huyu/ahlakı ruhta güçlü şekilde var olan bir durumdan ibaret olarak derinlemesine düşünmeden kolaylıkla ortaya çıkan işler olarak bir tanımlama yaparak, ortaya çıkan bu işlere de şeri ve akli olarak güzel ise iyi ahlak, güzel değilse kötü ahlak ya da güzel huy ve kötü huy dendiğini belirtmektedir.⁴³

3.1.3 Ahlakın Değişip Değişmeyeceği Problemi: Ahlakın tanımını yaptıktan sonra Said Paşa insan davranışları söz konusu olduğunda ahlakın doğuştan mı olduğu yoksa sonradan mı kazanıldığı tartışmasıyla ilgili ahlakın değişip değişmeyeceğine yönelik düşüncelerini açıklamaktadır. Said Paşa'nın düşüncesine geçmeden konuyla ilgili kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Ahlakın yaratılışla birlikte insanda bulunduğunu ve kesinlikle değişmeyeceğini iddia edenler, insan davranışlarının kaynağı olarak 'hulk'u görürler ve insanın tabiatının hiçbir şekilde değişmeyeceğini savunurlar. İkinci bir görüş ise tabiî huyun değişmeyeceğini ama kazanılmış huyun değişeceğini benimsemektedirler.⁴⁴ Üçüncü görüş olarak hiçbir davranışın doğuştan olmayıp dış etkiler nedeniyle ortaya çıktığını bu nedenle de bütün huyların değişebileceğini savunan filozoflar bulunmaktadır.⁴⁵

Mantıkçı, ilâhiyatçı ve mütercim düşünür Yahya İbn Adî (896-974) *Tehzîbü'l-Ahlâk* eserinde huyu (ahlak), insanın düşünüp araştırmadan kendisiyle eylemlerini yaptığı, nefsin bir durumu olarak tanımlamaktadır. Ona göre ahlak bazı insanların doğası ve mizacında bulunduğu gibi bazılarında ancak belli bir çaba ile alışkanlık kazanmayla oluşmaktadır. Mesela cömertlik, yiğitlik, yumuşak huyluluk, iffet, adalet ve bunların dışında birçok güzel huy (ahlak), çoğu insanda herhangi bir eğitim ve çaba göstermeksizin bulunabilir.⁴⁶

⁴² Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 36.

⁴³ Said Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 42-43.

⁴⁴ Hüsamettin Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 36.

⁴⁵ Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 37.

⁴⁶ Yahya İbn Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk Ahlâk Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 8.

Ahlak üzerine düşünceleriyle kendinden sonra gelen birçok önemli âlimi etkileyen İbn Miskeveyh (932-1030), *Tehzibü'l-Ahlâk* eserinde ahlakın riyazetle değişebileceği fikrini savunmaktadır. Ona göre ahlaki faziletlerin kaynağı çocukların iyi terbiye edilmelerindedir. Çünkü insani cevherin yani ruhun varlığı Allah'ın yaratıcı ve fail kudreti ile ilişkili ise de bu ruh cevherini terbiye edip güzelleştirmek insanın iradesine bırakılmıştır.⁴⁷ İbn Miskeveyh, ahlakı bir mizaçtan kaynaklanan doğal ahlak, diğeri eğitimle alışkanlık kazanarak elde edilen ahlak olarak iki kısımda ele almaktadır. Bu ayrım İslâm düşüncesinde insanın bilmesi ve eylemesi şeklindeki iki güçten ve buradan hareketle ortaya çıkan teorik ve pratik ayrımları üzerinden devam etmektedir.⁴⁸

Said Paşa'da “seni akli başında adam zannedip ahlakını düzeltesin diye insanlık yollarını gösterip ve adamlık öğretip ömrümü senin uğrunda harcamaya çabalarken sen rezalet öğrenmeye çalışıyormuşsun”⁴⁹ sözleriyle ahlakın değişebileceğini savunan filozoflar gibi düşünmektedir. Ona göre bütün huylar dış etkenler sonucu oluşur ve değişebilir. İnsanın küçük yaşlarından itibaren terbiye altına alınması suretiyle ahlakın terbiye ile değişebileceği konusunda şüphe yoktur. İnsan nefsinin terbiye edilmesi veya ahlakın değişmesi denilen konuda amaç bu duyguları sıfırlamak değil meşru daire çerçevesinde yerli yerince yapabilmek esastır. Yoksa ağacı kökünden koparıp çıkarmak gibi değildir.⁵⁰

Düşünürümüz, ‘mademki insan hayattadır, şehvet, gazap, dünya sevgisi ve diğer bu gibi ahlak kendisinden gitmez’ diye iddia edenlere bu düşüncenin batıl olduğunu söyleyerek cevap vermektedir.⁵¹ Ona göre bu düşünceyi savunanlar insandaki şehvet, gazap ve mal sevgisi gibi sıfatların güya bir ağaç kökünden koparılıp bir tarafa atılır gibi eğitim ve terbiyeyle

⁴⁷ Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlak Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 52.

⁴⁸ Mehmet Zahit Tiryaki, “İbn Miskeveyh”, *İslam Düşünce Atlası*, erişim: 28.02.2025, <https://islamduşunceatlası.org/ibn-miskeveyh/327>.

⁴⁹ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 10-11.

⁵⁰ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 58-59.

⁵¹ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 56.

şöylece koparıp sıfırlanır sanmaktadırlar. Bu sıfatların tamamen sıfırlanacağı düşüncesi ise yanlıştır. Çünkü şehvet zaruri bir fayda için yaratılmasaydı, eğer insanda olan yeme-içme zevki tamamen yok olsaydı insan yaşamayıp vefat ederdi. Bu şehveti insandan kesmeye çabalamak, onun ıslahı demek değil öldürmek demektir. Bu nedenle insan bu şehveti bizzat kesebilir ise kendinin katili ve başkası diğerinin yeme-içme zevkini kesip yok ederek sona erdirebilir ise başkasının katili olmuş olur. Aynı şekilde 'şehvet-i cima' neslin son bulmaması için gerekli olduğundan tamamen kesilse nesil son bulmuş olur.⁵²

3.1.4 Ahlaklı Olmanın Kuralları Üzerine Düşünceleri: İnsanda ahlaklı olmak konu edildiğinde bu ahlakı belirleyen kuralların nasıl oluştuğu da araştırma konusu olmaktadır. Bu nedenle ahlak üzerine fikirler üreten düşünürler bu konuyu açıklamak için insan davranışlarındaki iyi ve kötü mücadelesinin nasıl ortaya çıktığını ve buna dayalı olarak kuralları belirleyen erdemlerin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmışlardır. Bu düşünürlerden Platon'un insanın davranışlarını açıklamak için onun özünü oluşturan üç parçalı ruh (akıl, tin ve iştaha) anlayışı ve onun işlevleri olarak da bilgelik, cesaret, ölçülü olmak ve adalet olmak üzere dört temel erdem kabul etmesiyle başlayan süreç daha sonra da devam etmiştir. İslam filozofları da yukarıda bahsedildiği gibi ahlakı nefiste yerleşmiş olan yatkınlıklar olarak tanımlamaktadır. Bu yatkınlıklar sayesinde fiiller, eylemler nefsten çıkmaktadır. Bu yatkınlıklar iyi olursa nefsten faziletler, kötü olursa reziletler ortaya çıkar.⁵³ İbn Miskeveyh'de nefste olduğu kabul edilen üç parça ve bunların işlevleri sonucunda ortaya çıkan bilgelik, cesaret, ölçülü olmak ve adaletten oluşan dört erdem anlayışını benimsemektedir. Bu erdemler adalet, mutluluk, dostluk, haz ve acı, sevgi gibi kavramlarla kendini göstermektedir.⁵⁴ İbn Sina'ya göre de bitkisel nefis; üreme, beslenme, büyüme gibi üç kuvveden oluşur. Hayvani nefis; *idrak* ve teşvik eden (arzu), gazap, şehvet ve etkin hareket güçlerinden oluşan hareket olmak üzere iki kuvveden

⁵² Sait Paşa, *Tabşiratü'l-İnsan*, 57.

⁵³ Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, *İslam Ahlak Felsefesi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 35.

⁵⁴ Tiryaki, "İbn Miskeveyh", *İslam Düşünce Atlası*, erişim: 28.02.2025, <https://islamdusunceatlası.org/ibn-miskeveyh/327>.

oluşur.⁵⁵ İnsan nefsi ise küllileri (tümelleri) kavrama ve düşünüp seçerek hareket etme özelliğini gösterir.⁵⁶

Nefsin kuvveleri konusunda Osmanlı ahlakçıları da İbn Miskeveyh'in tesirinde kalmışlar ve bu güçleri üçe ayırmışlardır. Fikir gücü (ilim veya nutuk gücü), gazap gücü, şehvet gücü. Fikir gücünün itidali hikmet, gazap gücünün şecaat, şehvet gücünün iffet olarak kabul edilmektedir. İnsan ruhunda bulunan bu üç kuvvetin itidali dört temel hikmet, şecaat, iffet ve adalet gibi erdemleri meydana getirir.⁵⁷ Said Paşa'da bu geleneği takip ederek insanın iç yüzünün güzelliğini ortaya çıkaran, uyumlu ve ölçülü işleyişin sonucunda ortaya çıkabilen ahlakın *ilim, gazap, şehvet, adalet* gibi dört esası olduğunu söylemektedir. Ona göre bir insanın sadece gözleri güzel olsa diğer organları bozuk olsa tam güzel sayılmadığı gibi dört huyun esası böyle olmadıkça kişinin iç yüzü tamamıyla güzeldir denilemez. Dört esastan birincisi övülmüş bir kuvve olan insanın doğru konuşması, sevap olanları tercih etmesi, işlerde iyiyi yapması olarak bilinen *ilim kuvvesidir*.⁵⁸

İkincisi ise insana sıkıntılı anlarında rahatlık vermek için ilmin gösterdiği yönde lazım olduğunda kullanılan ancak lüzumundan fazla veya eksik olursa güzel denemeyen *gazap kuvvesi*, üçüncüsü de İslam dininin emrettiği meşru daire içerisinde ve aklın rehberliğiyle gerçekleşirse güzel ve kabul edilir, bunun dışında fazla ve iradeyi yenecek derecede gerçekleşirse güzel olmayacak olan *şehvet kuvvesidir*. Dördüncüsü ise *adalet kuvvesi*, şehvet ve gazap güçlerini idare eden ve koruyan dini kurallar ve aklın yol göstericiliğinde onları kontrol eden güçtür.⁵⁹

⁵⁵ Bknz. Ebû Ali İbn Sina, *Ahvau'n-Nefs, Klasik Psikolojinin Temel İlkeleri ve Problemleri*, trc. İsmail Hanoğlu (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 25-36.

⁵⁶ Bayram Ali Çetinkaya, "İslam Felsefesi", *Felsefe Tarihi*, edit. Celal Türer, (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 276.

⁵⁷ Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 41.

⁵⁸ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 45-46.

⁵⁹ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 46.

Düşünürümüz, bu dört esas arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: Adalet, aklın gösterdiğini uygulayıp gerçekleştirecek güçtür. Gazap, aklın emriyle kendisinde hüküm yürütülecek güçtür. Akıl nasihat edici, adalet uygulamayı idare eden, gazap av köpeği, şehvet ise at gibi tanımlanmaktadır. Ava giderken işe yarasın diye av köpeği nasıl terbiye ediliyorsa gazap kuvvesi de öyle terbiye edilmelidir. Şehvet, insanın irade ipini elinden alıp hiçbir engel tanımayıp tehlike üzere koşup duran bir güçtür. Bu haliyle zabt edilemez at gibi olan şehvet gerektiğinde meşru kurallar çerçevesince kullanılmalı, lazım olmaz ise uysal bir at gibi olmalıdır.⁶⁰

Ahlakın kendilerinden doğduğu esaslarını “*hikmet, şecaat (cesaret), iffet ve adalet.*” olarak Platon gibi kabul eden düşünürümüze göre *hikmet*, nefis için her ne yol seçilecekse onunla doğruyu ve eğriyi fark ve idrak etme özelliğidir. Eğer hikmet orta derecede olursa bundan zihni olgunluk ve anlamada uygunluk meydana gelir. Bahsedilen güce aşırı sahip olmak aldatmak, hile, yalancılık, kin ve cin fikirlilik ortaya çıkar. Olması gerekenden az bulunursa hayalinde selamet varken işlerinde tecrübesizlik yani ahmaklık ve divanelik ortaya çıkar.⁶¹

Mütefekkirimize göre *şecaat* doğrunun yanında yer almayı ifade eder. Şecaatin orta derecesinde güzel ahlak, yiğitlik, cesurluk, dostluk gibi güzellikler meydana gelir. Aşırı sahip olunursa çok öfkelenme, hışım ve kibir gibi özellikler ortaya çıkar. Gerekenden az olursa rezil olmak, alçaklık, korkaklık gibi sıfatlar ortaya çıkar.⁶²

Said Paşa'ya göre *iffet*, akıl ve dini kuralların eğitmesiyle şehvet gücünün terbiye altında bulunmasıdır. İffetin orta halde bulunmasından cömertlik, hayâ, sabır, kanaat, takva, zarafet, kötülük etmeme, incelik, rüşvet almama gibi özellikler meydana gelir. Eğer eksik ve fazla bulunursa edepsizlik, hırs, savurganlık, açgözlülük, habis, savurganlık, cimrilik, ikiyüzlülük, yüzüstlük ve faydasız şeylerle uğraşmak, haset, kuruntu gibi haller belirir.⁶³ *Adalet* ise

⁶⁰ Sait Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 47.

⁶¹ Sait Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 49-50.

⁶² Sait Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 50-51.

⁶³ Sait Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 51.

hepsinin bir arada uygun olarak işlemesidir. Adalet, gazap ile şehveti hikmetin gereği üzere kullanılacak alettir.⁶⁴ Ona göre işte iyilerin ahlakı bahsedilen hikmet, şecaat, iffet ve adalet esaslarına göre hareket etmek olup kusurları ise genel olarak bu dört faziletin abartı veya noksanlıklarından meydana gelen şeylerdir. Bu dört esas kimde orta derecede bulunur ise ondan güzel ahlak ortaya çıkmaktadır.⁶⁵

Mütefekkirimiz, terbiye kabul edip etmemekte insanların farklı yapıda olabileceklere, bazısının hızlı bazısının yavaş algılayabileceğini kabul ettiğini belirterek bu konuda bazı ihtilaf ve derecelerin olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Bunlardan *birinci mertebede*ki insanlar, hak ve batılı fark etme yeteneği olmayan kimselerdir. Bunlar bir inanca bağlanmaktan uzak olarak nasıl yaratılmışlarsa kimseden daha bir şey öğrenemeyip öyle hayatını sürdüren ve çok da lezzet göremediklerinden şehvetleri ona göre eksik kalanlardır. Bu grubun eğitimi zor olmayıp nefsleriyle mücadele etmek isterlerse öğretmen ve rehber eşliğinde kısa zamanda huyları güzellik ve iyilik üzere olur.⁶⁷

Ona göre *ikinci mertebede* bulunanlarsa her şeyin iyi ve kötüsünü bilirken kendilerini salih amel yapmaya alıştırmamış, o şekilde büyümüş ve şehvî duygularına boyun eğen, ellerine geçen fırsatı değerlendiremeyenlerdir. Çeşitleri çok olan bu insanlar istenmeyen davranışları yapa yapa helak olacaklarını bilseler bile yaptıklarını doğru zannedip kolayca gittikleri yoldan dönemezler. Bu grup terbiyeyi kabul etmeye oldukça istekli olsa da işin zorluk derecesi iki kat arttığı için bunların ıslahı birinci gruptan daha zordur. Önce kalbinde yerleşmiş olan fenalığı gidermek ve sonra fidan diker gibi iyileşme düşüncesini vücut toprağına dikmek gerekir.⁶⁸

Mütefekkirimiz *üçüncü mertebede* bulunanları kötü ahlakı ve yolsuz işleri hak ve güzel

⁶⁴ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 49.

⁶⁵ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 51.

⁶⁶ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 54.

⁶⁷ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 54.

⁶⁸ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 54-55.

diye inanıp bağlanan kişiler olarak tanımlamaktadır. Bunlarda kılavuzluğun nedenleri iki kat olduğu için *Hidayet* ve ilahi yardım yetişmezse ıslahları da kolay değildir.⁶⁹ Ona göre *dördüncü mertebede* ise kötü düşünceler üzere büyümüş, ona göre davranışlar göstererek eğitilmiş olan insanlar bulunmaktadır. Örneğin aile ve akrabası kötü davranışlar içerisinde olan bir çocuğun bunlardan etkilenecek benzer davranışlar içerisinde olabilecektir. Bu grubun ıslahı da kolay değildir. Bu dört gruptan ilki cehalet, ikincisi dalalet, üçüncüsü fisk ve dalalet, dördüncüsü şirret, cehl, fisk ve dalalet sıfatlarını üzerlerinde taşırlar.⁷⁰

Müellifimizin Divan'ında yer alan Muhammes'indeki, ahlaklı olmak ve ahlaklı insanın özellikleri olarak sayılanların da yukarıda anlatılmış düşünceleriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Muhammes'inden çıkarılan özellikleri maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Kendimize yapılmasını istemediğimiz bir şeyi başkasına yapmamalıyız.
2. Topraktan gelen yine toprağa döneceği için insan elinde olan şeyler için kibre kapılmamalıdır.
3. Kötü arkadaş ve kötü bir çevreden kötülük geleceği için iyi arkadaş ve çevre edinilmelidir.
4. Hile yapmak düşmanını küçük düşürmek ve kendi yararı için bile kötüdür.
5. Yücelmek ve alçalmak insanın elinde olduğu için gafletten uyanmak gerekir.
6. Kulun rızkını Allah'ın verdiğine inanıyorsan kimseye boyun eğmez, kuldan medet ummazsın.⁷¹

Mehmet Said Paşa'nın Tabsıratü'l-İnsan kitabında insanın nefsi, çok çile çekip badire atlatıp yol kat ettikten sonra artık doğru yolu bularak "Nefsini bilen Rabb'ini bilir" sırrına

⁶⁹ Sait Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 55-56.

⁷⁰ Sait Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 56.

⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Atabey Kılıç, "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı'nın Neşri Üzerine Notlar", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Nisan 2016), 40-41.

mazhar olmaktadır. Ona göre nefis insaniyet yollarından geçtikten sonra nihayet kendisini bulmakta ve Rabb'inin gösterdiği yola ulaşmaktadır. Artık arif bir insan olan nefis, aklı tebrik etmekte ve artık kendi yolunda Rabbine en güzel şekilde kulluk ederek kalan ömrünü ibadetle geçirmesini söylemektedir.⁷²

3.1.5 İyi ve Kötü Ahlakî Özellikleri İfade Eden Kavramlar: Said Paşa eserinde ahlakla ilgili düşüncelerini anlatırken kavramları tek tek ele almak yerine birbiriyle ilişkileri kapsamında açıklama yolunu tercih etmiştir. Bazen olumlu olarak nitelendirilen kavramlardan önce bahsetmiş sonra onların olumsuz kavramlarla bağlantılarını açıklamış bazen de olumsuz kavramlardan bahsederek sonra olumlu kavramların olumsuzluklarla nasıl mücadele etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı bu kısımda kavramlar verilirken Said Paşa'nın metodu takip edilerek açıklama yolu tercih edilmiştir.

3.1.5.1 Şehvet, Cehalet ve İlim İlişkisi: Mütefekkirimiz, insanın akıl rehberliğinde terbiye edilirken 15 yaşında nefisini zorlayacak kuvvelerden şehvetle tanıştığını vurgulamaktadır. O, *şehvetin*; doğal, zarif, güzel tavır ve tarzının insana hoş geleceğini, onun edepsiz olduğunu bilmesine rağmen şen ve neşeli oluşundan etkileneceğini söylemektedir.⁷³ Bu kuvvenin olmaması ya da öldürülmesi gerektiğini düşünenlere Said Paşa cevaben duygunun insanda noksan olmasının aşırı zayıflık, uykusuzluk ve evlenme isteğinin olmaması ve bundan dolayı da insan neslinin yok olması gibi sorunlara yol açabileceğini ifade etmektedir.⁷⁴

Said Paşa, insanı olumsuz etkileyen, şehvetle aynı gün doğmuş ve beraber büyümüş, hayâsız kalles olarak tanımladığı, şehvetle ileri derecede birleşerek akla galip gelen ve onu budala yerine koyarak alay etmeye başlayan başka bir kuvveti *cehalet* olarak belirtmektedir.⁷⁵ Buna göre insan ve aklın, şehvet ve cehalet gücüyle mücadele etmesi gerektiği açıktır. Çünkü

⁷² Bkz. Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 78.

⁷³ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 2-3.

⁷⁴ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 57.

⁷⁵ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 4.

ona göre insanı felakete sürükleyen cehalettir. Bu nedenden dolayı insanın en çok başvurduğu güç *akıldır*. İnsan, bildikçe güçlenir, öğrendikçe zararlardan korunur, cehaletten kurtulmanın ise tek yolu ilimdir.

Düşünürümüz, aklın, insanı kötülüğe sevk etmesinler diye şehvet ve cehaleti kontrol ederken, sıfatı doğruluk olan kişiler olarak tanımladığı *ırz*, *namus*, *hayâ* ve *gayret* gibi kavramların desteğiyle onlarla mücadele edebileceğini söylemektedir. Ona göre şehvet ve cehalet, insandan bu güzel kavramlardan vazgeçmesini ısrarla isterler. Ancak akla karşı gelmeye ve ileri gitmeye cesaret edemeyen insan bu destek olan kavramlarla birlikte mücadele ederek gönül ferahlığına ulaşır. Bunun karşısında boş durmayan şehvet ve cehalet meşhur *Hevesi* gizlice devreye koyarak insanı kendi tarafına davet ederler. Akıl bunu fark ettiğinde, bu davetin şehvet ve cehaletin kötülükleri olduğunu ve bunun rızasına uygun olmadığını söyler. Ancak insan kendisini o hevesten geri alamaz, şehvet ve cehaletle beraber hareket eder.⁷⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki insanı kötülüğe götüren şehvet, cehalet ve heves gibi duygularken akıl bunlarla ırz, namus, hayâ ve gayret yoluyla mücadele ederek insanı iyiliğe sevk etmeye çalışmaktadır. Aklın tek başına değil ancak destekçileriyle birlikte insanı iyiliğe yönlendirebileceği görülmektedir.

Said paşaya göre eğer insan aklın rehberliğine uymaz, cehalet ve şehvetin pençesinde esir olur ise çaresizlik içinde iyiyi ve kötüyü fark etmekten aciz kalır. Akıl ise insana, kötülük ve fitnenin kaynağı olan cehalet denilen rezile karşı her türlü tavsiye, hüküm, kıyas ve neticeleri ortaya koyar. Eğer insan aklın dediklerini yapmazsa ayıplanacak ve itibarını düşürecek hallere düşer, âleme gülünç ve maskara olur. Fesatçı özelliği vurgulanan cehalet ve şehvete aldanmış ve onların meylettirdiği yollara düşerek perişan olur. Akıl, insanı uslu ve temkinli biri olarak ahlakını düzeltesin diye insanlık yollarını gösterip, adamlık öğretip uğraşırken insan ise kötülere uyarak rezalet öğrenmeye çalışabilmektedir.⁷⁷

⁷⁶ Sait Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 5.

⁷⁷ Sait Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 9-11.

Yazarımıza göre insan gençliğinde cahillik ve şehvet güçleriyle tanıştıktan sonra *hüsn* (güzellik) ve *aşk* ile karşılaşarak da yanlış bir yola girdiğini söylemektedir.⁷⁸ Paşa'ya göre bunun sebebinin aşk sanılanın aslında maddiyattan başka bir şey olmayan şehvet olmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁹ Yazarımız burada maddiyata önem verenlerin sevgisinin önem verdiklerinin yok olup gitmesi veya değişmesiyle ortadan kalkacağını, dış dünyada gördüğümüz güzelliğin bir aldatmaca iken asıl güzel olanın mahiyetinde güzellik bulunduğunu ve insanı Allah'a yakınlaştırdığını savunmaktadır.⁸⁰

Düşünürümüz, akıl aracılığıyla insana bu tehlikeli gidişin ve yolun çok korkulu olduğunu anlatmak için insanı kötü yollara sevk edenin ilkinin cehalet ikincisinin ise şehvet olduğunu söyleyerek nasihatler vermeye başlamaktadır. Ona göre ilk insandan günümüze ne kadar fitne ve fesat ortaya çıkmışsa çoğu cehalet yüzündendir. Şehvetin insanı etkilemesi cehalet yüzündendir. Bu nedenle cahilliğin insana verdiği zarar her kötülükten daha çoktur hatta küfrün başlangıcıdır.⁸¹ Bunları söyledikten sonra cehaletle mücadelenin ancak ilim yoluyla olacağını söyleyen Said Paşa, mutluluğun esasının ilim olduğunu cehaleti seçenlerin ise bu ayrıcalıklardan mahrum kalacaklarını şu ayetle hatırlatmaktadır: “*Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.*”⁸²

Said Paşa, cehalet ile dostluk kuranların ağızlarından çıkan sözün manasını anlamayacağını, her yönüyle çok yakışıklı görünen bir cahil konuşmaya başlayıp ağzını açsa ‘Fıstığın içi boşsa eğer, içi boş olan vakte eşittir’⁸³ sözünde olduğu gibi bu durumda olanın en güzel

⁷⁸ Sait Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 7.

⁷⁹ Sait Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 59-60.

⁸⁰ Said Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 7-9.

⁸¹ Sait Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 11-12.

⁸² Kur’ân Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), el-A'râf 7/179.

⁸³ Aslı Farsçadır: “Peste-i bi meğz eger lob vaksindir sevaşod.”

şekilde yaratılan insan tarifinin dışına çıkacağını belirtir.⁸⁴ Ona göre insan için dünya ve ahirette iftihar edeceği şey ancak ilimdir. Şerefli ilimler, ahlakı düzeltmenin ne suretle olacağını insana öğretirken taşlar üzerine ekilen tohumdan hayır görülemeyeceği açıktır. Bu sebeple kişinin bilgileri mükemmel olsa da kendine faydası yoksa âlim de olsa ona faydası yoktur.⁸⁵

Mütefekkirimiz, insanı kötü gidişattan uyandırmak için aklın şu soruları sorduğunu hatırlar: “Bu gidişatı bırakmayacak mısın? Ne zaman adam olacaksın hayvan?” Bu uyarıyla birlikte, şiddetli bir boranın içinde olduğunu anlayan insan, her tarafı günahı tehlikeleri yolları olan *hata* olarak bilinen korkunç bir sahra olduğunu bilir ve gözünü açar.⁸⁶ Ona göre insan maalesef sadece cehaletten kurtulmakla da iyi ve örnek bir insan olamamaktadır. Akıl, yaptığı uyarılarla kötülüklerden bilgiyle kurtulmuş olana âlim, cahilliği tercih edip dostluk edene cahil diyerek yol göstermektedir. İlim insanın yapacaklarının en faziletlisi olduğu için bilgi sahibi olmayı tercih etmek taleplerinde en üstünüdür. Onun için fazıl ismi âlime verilmektedir.⁸⁷

Said Paşa'ya göre cehalet, insanı kötü yola sevk eden isteklere çabuk kapılmasına ve hayvanlardan daha aşağı bir mahlûk olmasına sebep olmakta ve çok tehlikeli bir insana dönüşerek aklını kaybetmektedir. Çünkü cehaletin ele geçirdiği insan aklı dışlar ve sağlıksız düşünceler sağduyuyu ele geçirir. İnsanda eğer cehalet ortadan kalkar ise sağduyulu, sağlıklı akıl, arzu ve istekleri orta yola sevk eder. İslam'ın da emrettiği izlenmesi gereken yol, orta yoldur.⁸⁸ İslam, bu kuvvelerin insanda hiç olmamasını, sıfırlanmasını istememektedir. Tam tersine bu kuvvetler itidal derecesinde kullanılırsa o zaman yaratılışa uygun olur. İslam'a uygun olan itidalli olmaktır ki yazarımız da bu yolu savunmaktadır.

Said Paşa'nın erdemlerin itidalli olması gerektiğine ilişkin savı ile Aristoteles'in ahlaki

⁸⁴ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 12.

⁸⁵ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 15-16.

⁸⁶ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 13.

⁸⁷ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 13-14.

⁸⁸ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 15-16.

erdemlerin veya karakter erdemlerinin ifratla tefrite düşmemekten, iki aşırı uç arasındaki altın ortayı bulmaktan oluşan düşüncesi ile örtüşmektedir. Bahsedilen karakter erdemlerinde akıl, doğru düşünme ve yargılama, insanın aşırılık ve eksiklik arasındaki doğru ortayı bulmasını sağlar.⁸⁹ Örneğin Tûsi de, Eflatuncu geleneğe uygun olarak erdem ve erdemsizlikleri nefsin güçleriyle irtibatlı olarak ele almaktadır. Bu itibarla hikmet, yiğitlik, iffet ve adalet gibi erdemlerin dengeli ve ahenkli işleyişi itidal ölçüsüne göredir. Bu erdemlerin itidalden ayrılması ise erdemsizliği doğuracağı için bu erdemlere itidal ve ölçüyü belirleyip uygulayacak olan ise akıldır.⁹⁰ Said Paşa'nın şehvet, cehl ve erdemle ilgili düşünceleri genel olarak İslam filozoflarının erdem, erdemsizlik ve itidal düşüncesiyle de uyumlu olduğu görülmektedir.

3.1.5.2 Haset, Adavet ve İşret: Düşünürümüz, insanın karşısına onu yanlışa götüren şehvet ve cehaletten başka *haset*, kıskançlık ve çekememek, *adavet*, düşmanlık ve zulmetmek, *işret* ise içki, eğlence, yeme anlamlarına gelen kuvveleri sayarak devam etmektedir. Ona göre insan, aklın desteğiyle ilim tahsili ve olgunluğa ermeye başladığı esnada birisi *Kıskançlık*, diğeri *Düşmanlık* olan iki uğursuz kötülük onu yoldan çıkartmak için devreye girebilir. *Edep* ve *hicab* (örtü) ise bunlarla savaşmada insana katkı sağlayan güçlerdir.⁹¹ Burada üç haslet yerilerek bunlardan mümkün oldukça kaçınılmasının iyi olacağından bahsedilmektedir. Örneğin Gazali'ye göre de hasedin, kibir, düşmanlık, kendini beğenmişlik, hor görülmek, menfaat çatışması, mevki ihtirası ve kötü kalplilik gibi insani ve toplumsal sebepleri vardır. Bu sebeplerden biri veya birkaçının olması haset etmek için yetmektedir. Gazali de kalbin en önemli hastalığının hased olduğunu vurgulayarak ve ondan ancak ilimle kurtulunabileceğini söylemektedir.⁹²

3.1.5.3 Kibir ve Ucb: Said Paşa, kibir ve ucb kavramlarını insanın gençlik döneminde karşılaştığı durumlarla birlikte açıklamaya çalışmaktadır. Eserinde gençliği *şebap* olarak ifade

⁸⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 2013), 85.

⁹⁰ Aykut Kar-Anar Gafarov (ed.), *Bilime Adanmış Ömür: Nasîruddîn Tûsî* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 135.

⁹¹ Sait Paşa, *Tabsiratu'l-İnsan*, 17-18.

⁹² Gazali, *İhyâ-u Ulûmu'd-Din*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1963), 1/116-122.

ederken gençliğinin etkisiyle kişiyi kötülüğe yönlendiren cehalet, şehvet, içki, düşmanlık, kıskançlık gibi arzular birleştğinde insanın iradesini aldıklarını söylemektedir. Ona göre gençlik bunlara bulaştığında rezalet ve rüsva sokaklarına dalar, gençliğin etkisinde olduğu için edep ve hicabın etkisi olmaz. Gençlik, alkol belasına bulaşıp ömrünü yararsız, boş ve kötü işlerle geçirerek ve gençliğinin daha ne olduğunu anlamadan kaybolup gitmesiyle karşı karşıya kalmaktadır.⁹³ Buradan anlaşılmaktadır ki hayatının baharını boş işlerle, kötü alışkanlıklarla geçiren insan, yaşlandığını anladığı zaman büyük pişmanlık duyacaktır.

Dünyayı çukurun en derin yeri olarak gören Said Paşa'ya göre bu çukurda insanı özellikle gençlik yıllarından itibaren kötülüğe yönlendiren mücadele edeceği unsurlardan *kibir* ve *kendini beğenme* olarak bilinen iki rezil birader kâbus gibi insanı yakalayıp onu yalnızca sevk etmeye çalışırlar.⁹⁴ Tıpkı İblisin, Hz. Âdem'e, sen topraktan yaratıldın ben ateşten diyerek yüklenip secde etmemesi gibi insanların kibir içinde kaybolmasıyla sonu kibriyle şeytanın cennetten kovulduğu gibi yerilip kovulmasına vesile olacaktır. Çünkü Allah "Haksız yere yer yüzünde büyüklük taslayanları, ayetlerimden çevireceğim"⁹⁵ ayetinde kibirlenenleri yermektedir.

Düşünürümüz, kibir ve kendini beğenme durumundan insanın kurtulabilmesi için önce pişmanlıkla birlikte *tabassurun* (göz açıklığı) ve *teyakkuzun* (gözünü açma, uykudan uyanma) oluşması gerektiğini, ancak bunların yardımıyla galip gelinebileceğini ifade etmektedir. Ona göre *tevazu* (alçakgönüllülük) sığınılacak bir liman gibi insana destek olmaktadır. Bu güçlerin desteği insana rehberliğinden ayrıldığı aklı tekrar bulduracaktır.⁹⁶ Said Paşa burada insanı ilme ve buna dayalı eylemde bulunmaya yönlendirmekte, kibrin yanlış bir davranış olduğunu ve onun kötü sonuçlar doğuracak bir illet olduğunu nasihat ederek anlamasını

⁹³ Bkz. Said Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 19-22.

⁹⁴ Said Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 26.

⁹⁵ Kur'an Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), el-A'râf 7/146.

⁹⁶ Said Paşa, *Tabıratü'l-İnsan*, 29-31.

sağlamaya çalışmaktadır. İnsan da bu aklın verdiği nasihatleri dinleyerek ilmi öne çıkarıp kibirden vazgeçerek ancak kendini kurtarmaktadır.⁹⁷

3.1.5.4 Basiret, İntibah, Nedamet ile Gazap, İstihza, Su-i Hulk: Said Paşa, *basiret* (idrak, feraset), *nedamet* (pişman olmak), *intibah* (uyanış, uyanmak) gibi iyi üç güç sayesinde nefsin, hakikate uyanacağını, gerçekleri görüp ve yaptıklarından pişman olarak tövbe edeceğini söylemektedir. Ona göre nefis bu güçler sayesinde kötü hasletlerden kurtulup tövbe olmuştur. Yukarıda sayılan ansızın gelen bu belalardan insan ancak basiret, intibah ve nedamet sayesinde kurtulmaktadır.⁹⁸

Mütefekkiye göre akıl insanı, kibir ve kendini beğenmeden kurtardıktan sonra emniyet içinde dururken cehennemdeki bir kuyu gibi tanımlanan *öfke*, insanın yanlış yapmasına vesile olan güç olarak ortaya çıkabilmektedir.⁹⁹ Bu güç insanın kendisini tehlikelerden koruması için gerekli olabilir ancak bu gücünde fazlası tehlikelidir. Gazap gücüne kapılıp kontrol altına alamayan kişi hem kendine hem de başkalarına zarar verebileceği için bu gücü kullanırken de itidali elden bırakmadan ve aklın rehberliğine uyulması gerekmektedir.¹⁰⁰

Said Paşa'ya göre insan, geçmişte yaptıklarını düşünüp muhasebe yaptığında acaba Akıl gibi bir rehberle karşılaşmasa durumunu ne olacağını anladığında, hafızası ona bilgi ve tecrübelerle birlikte ahlakının güzelleşmesini hatırlatır. Bu esnada kötü görünümlü ve iğrenç biri olarak tasvir edilen *kötü ahlak* aklına gelmektedir. İnsan, akrep gibi haşeratlar tarafından sokulmamak, zehirlenmemek olarak tanımladığı kötü ahlaktan kurtulmak için akıl ve ilmin yolundan çıkmaması gerektiğini anlar.¹⁰¹ Buradan insanda iki farklı ahlak anlayışının olduğu ortaya çıkmaktadır: Bunlar; güzel ahlak ve kötü ahlaktır. Said Paşa, kötü ahlakın tanımını yaparken zorunlu olarak iyi görünen ve ne kadar iyi insan dersen diyerek iyi görüntü vermeye

⁹⁷ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 29-30.

⁹⁸ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 31.

⁹⁹ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 33.

¹⁰⁰ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 32-36.

¹⁰¹ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 34-35

çalışanlar insanlarda kötü ahlaklı tanımının içinde sayılmaktadır.¹⁰²

Said Paşa'nın eserinde bahsi geçen bir diğer zararlı güç ise zehirli engerek yılanına benzettiği alay etmek anlamına gelen *istihzadır*. Ona göre insanlar nasıl engerek yılanından korkarsa alaycı insandan da öyle korkmalıdır. Çünkü alaycı kimse, gerçekten insanların üstüne rastgele yılan atıp eğlenip gülen insanlar gibidirler.¹⁰³ Yazarımız, istihzayı yılanla benzeterek kinaye yapmış alaycılığın ne kadar kötü olduğunu özetlemiştir. Güzel gösterilmek için derisi nakışlı yılanla özdeşleştirilen istihza benzetmesiyle, alaycı insanın yaptığıının sadece kendine güzel görünmesine yapılan bir kinayedir. Nakışlı yilandan kaçan insanlar ise alaycılardan hoşlanmayıp bu kimselerden uzaklaşmasına bir göndermedir.

İstihza, Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah (C.C.)'ın "Ey iman edenler! Bir erkek topluluğu, başka bir erkek topluluğuyla alay etmesin. Belki (alay ettikleri) kendilerinden daha hayırlıdır. Kadınlar da kadınlarla alay etmesinler. Belki (alay ettikleri) kendilerinden daha hayırlıdır. Kendi nefislerinizi ayıplamayın, birbirinize lakap takmayın. İmandan sonra fasıklık, ne kötü bir isimdir...."¹⁰⁴ ayetiyle yasaklamaktadır. Böyle kesin bir dille yasaklanan bu kötü davranışı yapmamak inanan bir kimse için zorunluluk ifade etmektedir.

Hasedin kötülüğünü anlatan hadislerde oldukça ağır ifadeler bulunmaktadır: Aşağıdaki verilen hadislerinde Hz. Peygamber (s.a.v.) "bir kulun kalbinde imanla haset bir arada bulunmaz."¹⁰⁵ ve "ateşin odunu yakıp bitirmesi gibi haset de iyilikleri mahveder"¹⁰⁶ buyurmaktadır. Anlaşılabacağı üzere haset, hem ferdi hem de toplumsal bir problem olarak tedavi edilmesi gereken bir hastalıktır.

¹⁰² Said Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 33-36.

¹⁰³ Said Paşa, *Tabsıratü'l-İnsan*, 36.

¹⁰⁴ Kur'an Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), el-Hucurât 49/11.

¹⁰⁵ Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesai, *Sünen-u Nesai* (Beyrut Daru'l-Marife, 2007), Cihad/8.

¹⁰⁶ Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mace, *Sünen-u İbn Mace* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1998), Zühhd/22.

3.1.5.5 Hırs, İrtikâp, Tul-i Emel, Gaflet ve Kizb: Said Paşa, insanın iyi ahlaklı olabilmesini engelleyen *hırs*, *irtikâp* (kötü bir iş yapma, rüşvet), *tul-i emel* (tamah), *gaflet* ve *kizb* (yalan) gibi dünyevi duygulardan bahsetmektedir. Ona göre nefis, dünyalık işler için hırsa kapılıp rüşvet gemisine binmektedir. Bir insanın makam ve mevkiini kötüye kullanarak haksız kazanç elde etmesine rüşvet denmektedir. Nefsin bindiği irtikâp gemisi bir gün batacaktır.¹⁰⁷

Düşünürümüzün ele aldığı başka bir kelime ise *hülyadır*. Yalnız başına kalan nefsin, gaflet ülkesinde hülya isminde ev sahibinde kalması; insanın gaflete kapılarak hakikati görememesi ve hayallere kapılmasını anlatmaktadır. Hülyanın sınırının olmayışı insanı hayallere daldırarak gerçeklerden uzaklaşmasına vesile olacaktır. İnsanın hayal kurması güzel olsa bile onu gerçeklerden uzaklaştırıp olmayacak şeylere yönlendirmesi büyük zararlara vesile olacaktır.¹⁰⁸

Paşa'ya göre daha fazla şeyi elde etmek için peşinden koşmak, hırs yapmak insanları harama sevk edebilecektir. Bir kez eylemde bulunarak harama bulaşan insan zehirlendiği için, o davranışı yapmaya devam ettikçe insanın kontrolü kaybetmesine vesile olan yapıdadır. Nefsin, haramdan kaçınması için doğru yolda olması gerekmektedir.¹⁰⁹

Mütefekkirimize göre nefis, *kizb* (yalan) mağarasına bir kere girdiğinde kolay kolay çıkmaz ve onun bataklığa doğru sürüklemesine neden olur. Çünkü yalana bulaşan kişi, yalanı ortaya çıkmasın diye diğer bir yalan sonra yine yalan söylemek zorunda kalır. Yalancı insan, hüsrana uğradığını anladığında kurtuluş için tövbe etmekten başka yol bulamaz. Ancak tekrar bir daha aynı hataları yapmamak için *tövbe etmek* kolay bir şey de değildir.¹¹⁰

Said Paşa'ya göre bütün bu kötü durumların farkına varan insan bir çıkış yolu aramaya başlarsa kurtulabilir aksi takdirde önünde görünen uçurumdan aşağı atlaması gerekmektedir.

¹⁰⁷ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 70-73.

¹⁰⁸ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 72.

¹⁰⁹ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 73-74.

¹¹⁰ Said Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 73.

Kurtuluş yolu arayan insan cesaretini toplayarak tövbe nehrinde yıkanarak temizlenerek iyileşebilecektir. Bu süreç kolay değildir ve insanın yara bere almasına vesile olacaktır. Bunlar pişmanlıktan dolayı edinilmiş manevi yaralardır.¹¹¹

Yazarımız tövbe nehrinde yıkanan nefsin, kendisini selamet isminde Firdevs Cenneti gibi bir bahçede Daru's-Selam'a eş ferahlatan bir makamın derinliklerinde mermerden yapılmış bikre-i necat isminde bir havuzun içinde bulup oradan çıkarak kurtuluşa ereceğini ve kalbinde huzur bulacağını söylemektedir.¹¹² Tövbe etmek ilk başta çok zor gelse de kıyamete kadar açık olan insanın Rabbinden af dilemesi hali kalbin huzur bulması ve rahatlamasına vesile olmaktadır. Ancak bu tövbenin nasıl yapılacağı da Yüce Allah "Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin!"¹¹³ ayetinde açıkça belirtilmektedir.

Sonuç

Çalışmada, Osmanlıda Tanzimat dönemine kadar müstakil bir ahlak dersi olmadığı ve ahlak eğitiminin dinî eğitimin içinde verildiği, daha sonraki dönemde ise ahlak dersi müstakil bir ders olarak müfredatlarda yer almaya başladığı görülmektedir. Her ne kadar son dönemlere kadar Osmanlıda ahlak ayrı bir ders olarak okutulmasa da ahlak anlayışını geliştirmek ve sonraki nesle aktarmak için ahlak üzerine her dönem çalışmalar yapılarak eserler yazıldığı da açıktır. Ancak sonraki süreçte ahlak üzerine yazılan Arapça ve Osmanlıca eserlerin çoğunun günümüz Türkçesi'ne aktarılması konusunda yeterli çalışmanın olmadığı bir eksiklik olarak görülmektedir.

Tabsiratü'l-İnsan kitabında nefis daima cehalet ve şehvete aldanıp yanlış yollara ve çıkmaz yollara girmektedir. Akıl ise daima nefsin peşinden koşarak nefsi kontrol etmeye çalışıp onunla konuşarak doğru yolu anlatıp göstermektedir. Hatta gerektiğinde akıl yer yer nefsi azarlamaktadır. Akıl, bu çabasının sonunda karşılığını alarak nefsi doğru yola sevk ederek

¹¹¹ Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 76.

¹¹² Sait Paşa, *Tabsiratü'l-İnsan*, 77.

¹¹³ Kur'ân Yolu (Erişim 15 Şubat 2025), et-Tahrîm 66/8.

sabrının selametine ermektedir.

Said Paşa'nın ahlakı temellendirirken aklı öne çıkardığı açıktır. O, nefsi iyiyi, kötüyü birbirinden ayırabilecek yaşta olmayan bir çocuk gibi gördüğü için yanlışlar yapabileceğini söylemektedir. Bu nedenle baba ve annenin nasıl çocuklarını koruması gerekiyorsa akıl da nefsi kötü duruma düşmekten koruyan, iyiliğe yönlendiren bir rehber gibi görülmektedir.

Ona göre nefsin kendine hâkim olabilmesi, yanlış düşmemesi için akla ihtiyacı vardır. Bu nedenle aklın nefsi kontrol altına alarak hükmetmesi böylelikle de ahlaklı olabilmeyi sağlaması gerekir. Ancak aklında ilim olmadan bunu yapamayacağı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda Said Paşa'nın ahlak anlayışı İslam'ın ahlak anlayışına uygun olduğu için Kur'an-ı Kerim'den ayetler sunarak kendi ahlaki görüşlerini desteklemeye çalışmaktadır.

Mütefekkirimiz, ailenin temel taşı olarak görülen çocukların küçük yaştan itibaren eğitilmesine yönelik de düşünceler ifade etmektedir. İnsanın çocukken aldığı terbiye ile olgunlaştığı eğer çocukken gerekli terbiye alınmazsa insanî edebin olgunlaşmakta zorlanacağı belirtilmektedir. Çocukken verilen ahlak eğitiminin insanın bütün yaşamına etki ederek hayatını düzenlemekte olduğu ve ahlaklı bir ömür sürmesine vesile olduğu için ne kadar önemli olduğunu vurgu yapmaktadır.

Ahlak anlayışını temellendirmeye çalışan Said Paşa, insanın hayatı boyunca peşini hiç bırakmayacak şehvet, cehalet, hırs, yalan gibi birçok nefsanî duyguların, güçlerin bulunduğunu anlatmaktadır. Bu güçlerle mücadele etmek için çaba gösteren insanın iradesinin sağlam olması gerekmektedir ki öğrendiği ilmi bilgileri eyleme dönüştürebilsin. İnsanın doğasında yaratılış olarak çok farklı duyguların olması tabii bir şeydir. Hayatını devam ettirirken bu duygulara da ihtiyacı olmaktadır. Ancak insan bunları gerçekleştirirken orta yol ilkesinden hareket ederek kendine izin verildiği şekilde bunları yapabilmeyi de öğrenmelidir. Buna rağmen insanların yaşamlarında davranışlar gerçekleştirirken ölçüyü tutturamayıp yanlışlıklar içinde olabilmesi, hata yapması da mümkün olduğundan insan için tövbe kapısı da açık bırakılmaktadır.

Said Paşa'ya göre insanın ahlakını sadece bu güçler ve zayıf iradeye sahip olması değil, sahip olduğu kötü çevre de bozmaktadır. Bozuk bir ahlak yapısına sahip arkadaş, aile, eş vs. kişiyi yanlış yola sürüklemektedir. Yanlış yola gitmemek için kişinin zaman zaman kendi çevresindekileri de geri çekilip izlemesi ve dinin emirleri doğrultusunda değerlendirilerek hareket etmek gerekmektedir. Zaman zaman insanların kendisini, çevresini gözden geçirerek sorgulaması anormal bir durum değil tam tersine olması gerekendir. Bunun sebebi Allah'ın akıl sahibi bir varlık olarak yarattığı insanın verilen aklını kullanmasının sonucudur.

Said Paşa insanın davranışlarını kontrol ederken kendine yardımcı olacak erdemleri hikmet, cesaret, iffet ve adalet olarak kabul etmektedir. Eğer insan bunları hayatında davranışlarına yansıtır ve davranışlarını buna göre ayarlarsa ancak güzel ahlak sahibi olarak gerçek mutluluğa ulaşabilecektir.

Sonuç olarak Said Paşa'nın ahlak anlayışıyla anlatılmak istenen insanın yaşamı sürecinde iyi ve kötü huylarla karşılaşacağını bilmesi ve burada önemli olanın iyi ve kötü davranışlar arasında ayırım yaparak kötü olandan uzaklaşabilmeyi başarabilmesidir. Bunun için de Said Paşa eserinde insanın bu imtihandaki zor süreci nasıl atlatacağını göstermeye çalışmakta, insanın bu güçlerle başa çıkabilmek için ilim yoluyla gerekli bilgiye sahip olması ve aklını kullanarak bu bilginin rehberliğinde bunlardan kurtulmayı başarmasını istemektedir. Aksi takdirde yani bu kötü durumlarla başa çıkılmazsa insanın başına neler gelebileceğinin bilinmesi tavsiye edilmektedir.

Kaynaklar | References

- Adî, Yahya İbn. *Tehzîbü'l-Ahlâk Ahlâk Eğitimi*. Trc. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Adsoy, Şerafettin. "Said Paşa ve Hülâsa-i Mantık Adlı Eseri", *E-şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7/2 (Kasım 2015), 351-368.
- Ağırakça, Gülsüm Pehlivan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Akyüz, Yahya. "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (Haziran 1994), 1-47. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000206.
- Arslan, Mustafa Uğurlu vd. *Diyarbakırlı Divan Sahibi Şairler*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020.
- Aydoğan, Saliha. *Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2007.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Çelebi, Kınalızâde Ali. *Ahlak-ı Alâ'i*. Çev. Hüseyin Algül. Tercüman 1001 temel Eser.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İslam Felsefesi". *Felsefe Tarihi*. edit. Celal Türer. 259-302. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Demir, Remzi. "Osmanlı Döneminde Bilim-Felsefe Birikimine Genel Bir Bakış". *Dört Öge Dergisi* 16 (Aralık 2019), 1-17.
- Demirkaya, Muhammet. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Baskı, 2002.
- Dindar, Nazmiye. *Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Erdem, Hüsamettin. "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 25-64.
- Erdem, Hüsamettin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.
- Erdoğan, Kenan. "Said Paşa'nın Divanına Göre 19. Yüzyıl Divan Şiirinde Görülen Değişimler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Aralık 2001), 83-106.
- Ermiş, Hamza. "Mîzânü'l-Edeb", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (Haziran 2006), 241-244.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed. *İhyâ-u Ulûmu'd-Din*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1, 1963.

- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünenu İbn Mâce*. Beyrut: Daru'l-Marife, Zühed, 1998.
- İbn Sina, Ebû Ali. *Ahvau'n-Nefs, Klasik Psikolojinin Temel İlkeleri ve Problemleri*. Çev. İsmail Hanoğlu. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Kadioğlu, İdris. "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin Yazdığı Nazireler". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* 1/1 (Haziran 2009), 1-12.
- Kadioğlu, İdris. "Said Paşa, Diyarbakırlı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/445-446. Ankara: TDV Yayınları Gözden Geçirilmiş 3. Basım, 2019.
- Kar, Aykut-Gafarov, Anar (ed.). *Bilime Adanmış Ömür: Nasîruddîn Tûsî*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kılıç, Atabey. "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı'nın Neşri Üzerine Notlar". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Nisan 2016), 27-41.
- Koç, Aylin. "Sinan Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kut, Günay. "Âşık Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Nesai, Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünen-u Nesai*. Beyrut: Daru'l-Marife, Cihad, 2007.
- Özgen, Mehmet Kasım. "Bursalı Mehmet Tahir'in Ahlak Kitaplarımız Adlı Eseri". *Bilimnâme* XVIII (2010), 251-264.
- Said Paşa, Mehmet (Diyarbakırlı). *İnsana Tutulan Ayna Tabsıratü'l-İnsan*. Haz. Eren Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Sait Paşa, Mehmet (Diyarbakırlı). *Tabsıratü'l-İnsan*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1307.
- Sunar, Cavit. *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Tanyıldız, Ahmet. "Saîd Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi (Düsbed)* 8/15 (Nisan 2016), 86-95.
- Tiryaki, Mehmet Zahit. "İbn Miskeveyh". *İslam Düşünce Atlası*. Erişim 28.02.2025. <https://islamdusunceatlasi.org/ibn-miskeveyh/327>.
- Uyanık, Mevlüt –Akyol, Aygün. *İslam Ahlak Felsefesi*. (Ankara: Elis Yayınları, 2013).
- Yazıbaşı, Muhammed Ali. "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi ve Öğretimi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (Aralık 2014), 761-780. <https://doi.org/10.15869/itobiad.20784>
- Edebiyat Bilgileri. "Söz sanatları". Erişim 03.04.2023. <http://www.edebiyatbilgileri.com/9/soz-sanatlari>.

Kur'ân Yolu. Erişim 15 Şubat 2025. <https://kuran.diyamet.gov.tr>.

Türk Edebiyatı. “Somutlama”. Erişim 02.04.2023. <https://www.turkedebyati.org/somutlama-nedir>.

